

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім.М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

КРАВЧЕНКО Володимир Васильович

УКРАЇНЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЕПОХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
/друга половина ХУІІ – середина ХІХ ст./

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 1997

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в Харківському державному університеті

Офіційні опоненти: академік НАН України, доктор історичних наук,
професор Я.Д.Ісаєвич

доктор історичних наук, професор Г.К.Швидько

доктор історичних наук, професор В.Й.Борисенко

Науковий консультант – доктор історичних наук, професор І.К.Рибалка

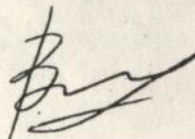
Провідна установа: Донецький державний університет

Захист відбудеться _____ 27 березня _____ 1997 року об 11
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 по
захисту дисертацій в Інституті української археографії та дже-
релознавства ім.М.С.Грушевського НАН України /252601, Київ-1,
вул.Трьохсвятительська, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту ук-
раїнської археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН
України

Автореферат розісланий 24 лютого 1997 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
канд.істор.наук

— І.В.Верба

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00751696 (Y)

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Формування нації є однією з центральних проблем новітньої української історії. Одним з найважливіших етапів цього тривалого, суперечливого процесу стали останні десятиріччя ХУШ – середина ХІХ ст. Зміст цієї епохи в житті українського народу визначили: з одного боку – занепад козацької державності і ліквідація політичної автономії, широкомасштабна інтеграція України до російської імперської системи, а з другого – оновлення усіх сфер соціально-економічного і громадського життя, виникнення елементів сучасної національної самосвідомості, мови і культури¹.

Одним з найважливіших чинників національного розвитку є історична пам'ять народу, акумульована в історіографії². Звернення до минулого, осмислення попереднього історичного досвіду були необхідними умовами консолідації суспільства перехідної доби, усвідомлення цілісності та спадкоємності вітчизняного історичного процесу в умовах втрати власної державності. В пам'ятках української історичної думки зазначеного періоду знайшли відображення різноманітні громадсько-політичні, ідейні, естетичні концепції та програми суспільного життя, що перетворювало історіографію на одну з

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. К., 1994. Т.І. С.147; Магочий П. Українське національне Відродження: Нова аналітична структура // Укр.істор.журнал. 1991. №3. С.97; Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості /кінець ХУШ – початок ХХ ст./ // Укр.істор.журнал. 1993. №7-8. С.4-6; Шпорлюк Р. Українське національне Відродження в контексті європейської історії кінця ХУШ – початку ХІХ століть // Україна.Наука і культура. Вип.25. К., 1991. С.162-163.

² Робінсон А.Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский: Вопросы литературно-исторической типологии. М., 1963; Сміт Е.Д. Національна ідентичність // В. Стефанішин. С.18-20, 29-31.

найбільш репрезентативних сфер вітчизняної культури.

Одночасно з розвитком культурного процесу відбувалися зміни в характері історичних знань, пов'язані з їхнім перетворенням на професійну науку з відповідним їй соціальним середовищем, методологією та методикою дослідницької роботи.

Сьогодні українське суспільство в черговий раз опинилося перед необхідністю усвідомлення власної ідентичності, нового розуміння свого місця у минулому та сучасному. Важливою умовою суспільного розвитку є осмислення механізму втрати та відновлення української державності, особливостей українсько-російських культурних взаємин, завершення процесу національного будівництва. Дослідження в цьому контексті однієї з переламних, перехідних епох історії України, коли закладалися основи сучасної нації та її культури, дозволяє виявити коріння багатьох актуальних проблем.

Не випадково інтерес з боку широкої громадськості до минулого продовжує зростати. Видання і перевидання історичних джерел і літератури, знайомство з творчим доробком закордонних учених, зміна світоглядних і методологічних орієнтирів сучасного українознавства надають особливої ваги історіографічним дослідженням, які допомагають краще зрозуміти гістоологічні та соціокультурні функції історичних знань. Повернення до наукового і культурного обігу пам'яток, створених на зорі національного Відродження, об'єктивна оцінка їхнього місця в системі національної культури дозволяють розширити уявлення про особливості та деякі закономірності еволюції історичної самосвідомості суспільства, історії української історичної науки.

Вказані причини обумовили вибір теми дисертаційного дослідження, предмет якого складає комплекс писемних текстів, повністю або частково присвячених історії України, створених авторами, що проживали на території Російської імперії в другій половині ХУІІІ - середині ХІХ ст.

Хронологічні рамки дослідження - друга половина ХУІІІ - середина ХІХ ст. - охоплюють період від початку ліквідації царським урядом української автономії /1765 р./ до виникнення Кирило-Мефодіївського товариства /1846 р./. Він співпадає, в основному, з початковим етапом національного Відродження більшості слов'янських народів, а також відображає зміни в культурному житті Російської держави, зокрема в процесі розвитку історичної науки.

Територіальні рамки дисертації - українські землі в межах Російської імперії, які стали основною базою для розгортання національного Відродження, а також Москва та Санкт-Петербург, котрі відіграли помітну роль у розвитку української культури.

Стан наукового дослідження теми. Перші фрагментарні спроби оцінити загальний стан вивчення українського минулого, творчий доробок окремих істориків другої половини ХУІІІ - початку ХІХ ст. належали їхнім сучасникам: авторам загальних та спеціальних досліджень з історії України, літературно-наукових статей, рецензій та оглядів, словників церковних та світських письменників тощо /Д.М. Бантиш-Каменський, О.І.Мартос, Я.А.Галінковський, І.І.Мартинов, Є.О.Болховітінов/.

Наприкінці 20 - на початку 40-х років ХІХ ст., коли на зміну просвітницькому історизму прийшов романтичний, нове покоління істориків України виступило з гострою критикою праць своїх попередників, зкидаючи їм недостатню увагу до національних особливостей історичного процесу, відсутність наукової дослідницької методики /М.О.Полевой, М.В.Гоголь, І.І.Срезневський, М.А.Маркевич, П.О.Куліш, М.І.Костомаров, Т.Г.Шевченко/. Але палі принагідних і не завжди об'єктивних оцінок на адресу своїх попередників російські та українські романтики не пішли.

Новий етап розвитку української історіографії, пов'язаний з засвоєнням нею позитивістської методології у 40-60-х роках ХІХ ст., був ознаменований введенням до наукового обігу значного масиву ру-

кописної спадщини минулого століття, у тому числі праць Г.Ф.Міллера, О.Ф.Шафонського, О.І.Рігельмана, С.Зарульського, М.Ф.Берлінського, "Історії Русів" невідомого автора. Публікація більшості з них супроводжувалася коментарями, що включали в себе елементи історіографічного та джерелознавчого аналізу і належали перу Й.М.Болянського, М.О.Максимовича, П.О.Куліша, російським авторам С.М.Соловйову, О.Клеванову, М.Д.Беляєву.

Джерелознавчий, науково-критичний підхід до української історіографії зазначеної епохи став домінуючим у працях російських та українських вчених другої половини XIX – початку XX ст. На монографічному рівні він був представлений публікацією російського дослідника Г.Ф.Карпова^I, у якій знайшла висвітлення наукова проблематика, пов'язана, зокрема, з творчістю Д.М.Бантиш-Каменського, М.А.Маркевича, "Історією Русів". Критичний аналіз відповідних праць, проведений Г.Ф.Карповим з точки зору їхньої фактичної вірогідності, значною мірою знецінювався великодержавною тенденційністю автора. Українські та ліберальні російські дослідники /М.О.Максимович, Й.М.Болянський, М.П.Драгоманов, О.М.Піпін/ спростували категоричність зневажливих висновків Г.Ф.Карпова щодо нової української історіографії.

Подальше вивчення української історіографії значною мірою залежало від нових наукових відкриттів. Інтенсивні археографічні пошуки, проведені в кінці XIX – на початку XX ст. ученими Києва, Харкова, Одеси, Ніжина, Москви, Санкт-Петербурга увінчалися введенням до наукового і культурного обігу рукописної спадщини Г.А. та В.Г.Полетик, О.І.Мартоса, О.М. та Н.М.Марковичів, А.Чепи, В.Я.Ломиковського, М.Є.Маркова, харківських романтиків та деяких інших істориків України початку XIX ст. Дослідження української історичної думки зазначеного періоду провадилося, головним чином, на

^I Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. – М., 1870.

рівні персоналій. Про це свідчать наукові публікації О.М.Лазаревського, В.С.Іконнікова, Д.І.Багалія, М.Бережкова, В.І.Срезневського, М.І.Маркевича, О.С. та М.С.Грушевських.

Одночасно здійснювалися і перші спроби узагальнити результати попереднього розвитку української історіографії, визначити її головні риси та особливості, джерельну основу, зв'язок з громадсько-політичним і культурним життям. Перші кроки у вказаному напрямку були зроблені Д.І.Багалієм¹, М.П.Василенком², В.С.Іконніковим³, М.С.Грушевським⁴. Аналогічні спроби належали також фахівцям з інших ділянок українознавства, які зверталися до творчої спадщини українських авторів в контексті історії славістики та етнографії /О.Піпін, О.Грушевський/, української літератури /І.Прижов, М.Петров, М.Дашкевич, О.Огоновський, І.Франко, С.Ефремов та ін./.

Історіографічні дослідження і надалі залишалися важливим напрямком розвитку вітчизняної історичної науки. В складних умовах громадянської війни в Україні побачив світ перший науково-популярний нарис з української історіографії, що належав перу В.В.Біднова⁵.

¹ Багалей Д.И. Новый историк Малороссии. - СПб., 1891.

² Василенко Н.П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя /заметки по поводу статей В.А.Мякотина "Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии в "Русск/ом/ Богатстве" 1894, №2,3 и 4" // Киевская старина. 1894. Кн. II. С. 242-270.

³ Иконников В.С. Опыт русской историографии. К., 1908. Т.2. Кн.2. С.1489-1674.

⁴ Грушевский М. Очерк истории украинского народа. К., 1990. С.305-315; Він же. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Спб., 1914. Т. I. С.1-37.

⁵ Біднов В.В. Що читати по історії України /коротка історіографія

Особливо плідними в процесі розвитку української історіографії стали 20-і роки нинішнього століття. Ученими Радянської України було розшукано нові пам'ятки історичної думки другої половини ХУІІІ – середини ХІХ ст. /М.Горбань, Ф.Савченко, М.П.Василенко, А.Єршов, П.Клепатський, М.Петровський/, продовжено вивчення персоналій та проблемної історіографії /М.П.Василенко, Д.Кравець, Н.Д.Полонська-Василенко, М.Є.Слабченко/.

Підсумком дослідницької роботи в галузі історії історичної науки стали праці Д.І.Багалія, у тому числі вступ до "Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті" 1928 р.¹ та створена на його основі монографія, що й досі залишається в рукопису². Систематизований у названих працях Д.І.Багалія фактичний матеріал не втратив своєї наукової цінності, хоча йому властива деяка недооцінка творчої спадщини істориків кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст.

Порян з Д.І.Багалієм, вивченням української історіографії займався М.С.Грушевський. На початку 30-х років учений звернувся до спеціального дослідження вітчизняної історичної думки ХУІІІ ст., сформулювавши важливе у методологічному відношенні завдання: простежити зв'язок історичної літератури з процесом національного Відродження³. Проте виконати його М.С.Грушевський не встиг.

Поза межами Радянської України вивчення української історіографії підтримувалося представниками державницької школи, одним з

України/: З викладу на учительських курсах українознавства. – Кам.-Подільський, 1919; Катеринослав, 1920.

¹ Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.І. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. К., 1928. С.І-І33.

² Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Х., 1990. С.121-122.

³ Грушевский М.С. Об украинской историографии ХУІІІ века: несколько соображений // Известия АН СССР. 1934. С.215-223.

лідерів якої виступав Д.І.Дорошенко. Оpubлікований ним у Празі в 1923 р. монографічний огляд української історіографії з найдавніших часів до початку ХХ ст. включно¹, лекційні курси з українознавства, прочитані на початку 30-х років², наукові статті висвітлювали український історіографічний процес у безпосередньому зв'язку з громадсько-політичним і культурним життям. Разом з тим, окремі частини праці Д.І.Дорошенка інколи нагадують анотації з бібліографічними додатками і позбавлені концептуальної глибини.

Наукові історіографічні інтереси представників української еміграції міжвоєнного періоду зосереджувалися навколо проблематики західноєвропейського українознавства епохи просвітництва та його зв'язку з вітчизняною культурою /І.Борщак, Б.Крупницький, В. Січинський/, "Історії Русів" /В.Біднов, М.Возняк, А.Яковлів, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко/, життя і творчості Д.М.Бантиш-Каменського /Д.І.Дорошенко/ та А.О.Скальковського /В.В.Біднов/, окремих проблем історії України /С.Наріжний/.

У цілому історіографічні дослідження, що провадилися протягом 20-30-х років ХХ ст. за кордонами УРСР, розширювали відповідну проблематику за рахунок передусім західноєвропейських джерел та літератури, але їх авторам відчутно бракувало бібліографічних та архівних матеріалів, що залишилися на терені СРСР.

Методологічні розбіжності між закордонними та радянськими істориками України поглибилися після розгрому академічної науки в СРСР у 30-х роках ХХ ст.

Традиції державницької школи в історичній науці на початку і після другої світової війни були збережені і розвинені працями

¹ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії.-Прага, 1923.

/Книгу перевидано в Києві у 1996 р./.

² Він же. Розвиток науки українознавства у ХІХ - на початку ХХ ст. та її досягнення // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К., 1993. С.26-39.

О.П.Оглоблина, Н.Д.Полонської-Василенко, А.Яковліва, І.Борщака. Одне з перших місць серед них належить О.П.Оглоблину, який комплексно досліджував проблеми розвитку української історичної та суспільно-політичної думки кінця ХУШ – початку ХІХ ст.

В УРСР систематичні історіографічні дослідження відновилися лише з середини 50-х років в умовах політичної лібералізації в СРСР. До української історіографії ХУШ – середини ХІХ ст. зверталися у цей час Л.А.Коваленко, М.І.Марченко, Л.А.Полухін, Ю.Д.Марголіс, С.Я.Боровой, Я.Д.Ісаєвич, Я.І.Дзира, Ф.П.Шевченко та деякі інші автори. Відповідна тематика знайшла висвітлення також у працях істориків української етнографії та фольклористики /В.Ф.Горленко, Г.С.Сухобрус/, літератури /П.К.Волинський, П.М.Федченко/. Зусиллями названих вище та деяких інших вчених було розпочато повернення призабутої історико-культурної спадщини, продовжено пошуки нових архівних джерел. Але політична "відлига" не змінила концептуального та понятійного апарату радянської історичної науки з її жорстким поділом авторів на "прогресивних" та "реакційних", ідеологічною детермінованістю, традиційним народництвом¹. Незвані вище риси радянської історичної науки проявилися, зокрема, в першій і єдиній в СРСР монографії, присвяченій розитковій української історіографії з найдавніших часів до середини ХІХ ст. і написаній М.І.Марченко². Вона виділяється порівняно спокійною, врівноваженою тональністю, намаганням подолати деякі відверто тенденційні твердження інших радянських авторів. М.І.Марченко дотримувався загальноприйнятих у радянській історичній науці світоглядних, ідеологічних і політичних критеріїв, принципу розподілу фактичного

¹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.

² Марченко М.І. Українська історіографія /з давніх часів до середини ХІХ ст./. – К., 1959.

матеріалу по персоналіям, що не дало йому можливості всебічно оцінити розвиток української історичної думки у вигляді цілісного процесу.

Чергова зміна політичного курсу в СРСР у другій половині 50-х – середині 60-х років привела до поступового згортання історіографічних досліджень в Україні, пристосування історичної науки до чергової кампанії боротьби з уявними та справжніми ворогами, посилення цензурного тиску на науку.

Протягом 70-80-х років спеціальне дослідження вітчизняної історіографії другої половини ХУІІІ – середини ХІХ ст. дещо втратило свою актуальність, але не припинилося зовсім. Воно продовжувалося авторами праць, присвячених історичним поглядам М.І.Костомарова /Ю.А.Пінчук/, М.О.Максимовича /П.Г.Марков/, Московському товариству історії та старожитностей /О.В.Тодійчук/, історії краєзнавчих досліджень /А.М.Аббасов, Т.Ф.Григор'єва та ін./, до наукової спадщини істориків України зверталися також дослідники української літератури /О.Мішанич, М.Яценко, Є.Нахлік та ін./, етнографії /В.Ф.Горленко/, психологознавстві /М.А.Литвиненко, М.П.Ковальський, О.Апанович/, історичної географії та демографії /А.Л.Перковський, В.О.Пірко/, славістики, допомагаючи тим самим розширити діапазон відповідної наукової проблематики, оцінити жанровий синкретизм історичної писемності.

Для вивчення української історичної думки певне значення мали праці, автори яких торкалися проблем періодизації російської історичної науки, формування в ній окремих шкіл та напрямів, взаємозв'язків з західноєвропейською історичною думкою, розвитку спеціальних історичних дисциплін /М.А.Алпатов, Л.П.Белковець, Л.А.Дербов, В.П.Козлов, С.Л.Пештич, Л.В.Черепнін, Л.М.Шанський та ін./¹.

¹ Шккло А.Е. История русской исторической мысли последней трети ХУІІІ – второй трети ХІХ в. в современной советской историографии /некоторые дискуссионные проблемы/ // История СССР. 1987. №4. С.153-175.

В зазначеному контексті необхідно згадати про діяльність дніпропетровських істориків, які зверталися до деяких українознавчих питань у зв'язку з вивченням російської історичної науки кінця ХУШ – початку ХІХ ст. /О.Г.Болебрух, В.І.Шевцов, І.І.Колесник/.

Помітним досягненням російського радянського українознавства стали праці ленінградських авторів Ю.Д.Марголіса – дослідника історичних поглядів Т.Г.Шевченка та О.М.Косачевської, авторки першої і поки що єдиної монографії про М.А.Маркевича.

За кордонами СРСР у 70–80-х роках стає помітним деяке зняження інтересу до української історіографічної тематики. Вона привертала увагу вчених, що займалися вивченням українсько-російських культурних взаємин /Д.Сондерс/, української суспільно-політичної думки та художньої літератури епохи романтизму /Д.Грабович, С.Козак, Ю.Луцький/, Переяславської Ради 1648 р. /Дж.Басараб/, російської історіографії, слов'янознавства та етнографії /Д.Вечев, А.Завалова, Л.Мінкова, Е.Дроснева/.

Значна частина закордонної українознавчої літератури ХХ ст. стала доступною для більшості істориків з України лише в останні роки, коли Україна проголосила свій суверенітет, а згодом і незалежність. Різка зміна громадсько-політичного клімату в країні зробила можливим широке перевидання пам'яток української історичної думки. До масового читача повернулися, зокрема, праці Д.М.Бантиш-Каменського, М.А.Маркевича, Є.О.Болховітінова, А.О.Скальковського, М.Ф.Берлінського, О.І.Рігельмана, "Історія Русів". З утворенням у системі академічних установ Інституту української археографії та джерелознавства, Інституту рукописів Національної бібліотеки України помітно активізувалася пошукова дослідницька робота в архівах. Дослідники розпочали також систематичне вивчення західноєвропейської українознавчої літератури ХУШ – початку ХІХ ст. /Д.С.Наливайко, Ю.Є.Івонін, А.В.Бойко та ін./.

Побачив світ перший український переклад популярної колись праці французького історика

ХУШ ст. Ж.-Б.Шерера "Анналі Малої Росії...". Паралельно з поверненням та переосмисленням історіографічної спадщини в Україні відбувається процес освоєння новітніх здобутків закордонної науки, оновлення методологічної основи історіографічних досліджень¹, розвиток археографічних, історико-краєзнавчих студій².

Таким чином, вітчизняна і закордонна історична наука нагромадила значний за обсягом фактичний матеріал, що характеризує загальні умови розвитку історіографії історії України другої половини ХУШ – початку ХІХ ст., творчий доробок багатьох істориків названого періоду. Вивчення української історичної думки відбувалося в процесі становлення української історіографії як спеціальної наукової дисципліни і відображало виникнення і послідовну зміну в українській історичній науці різних ідейно-політичних і методологічних домінант.

Незважаючи на певні досягнення у вивченні даної проблеми, вона все ще потребує додаткового вивчення. Науковці поки що не створили жодної монографічної праці, яка давала б цілісне уявлення про основні тенденції та особливості розвитку української історіографії на початковому етапі національного Відродження. Дослідникам не визначені його головні етапи, характер взаємозв'язків з іншими галузями українознавства, особливості перетворення історичних знань на науку.

Творча спадщина деяких авторів і досі невідома у повному обсязі. В їх числі – імена Г.А. та В.Г.Полетик, Ф.Й.Туманського, М.Ф.

¹ Колесник І.І. Українська історіографія в контексті національного Відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки і освіти: Харк.історіограф. збірн. Вип.І. Х., 1995. С.21-32.

² Данилюк Д.Д. Розвиток історичної науки на Закарпатті /з кінця ХУШ – до середини ХХ ст./: Автореф. дис. ... доктора істор.наук. – Ужгород, 1994.

Берлинського, О.І.Мартоса. Авторство багатьох історичних текстів ХУІІІ – початку ХІХ ст., як, приміром, "Історії Русів" чи "Словника малоросійської старовини", що приписувався довгий час В.Я.Ломиковському, не встановлене. До цього списку слід додати численні рукописні історичні та історико-політичні трактати, редакції літописів. Оцінки творчості багатьох істориків названої доби часто-густо відзначаються тенденційністю, породженою ідеологічними упередженнями різного ґатунку.

Сьогодні вивчення більшості з названих вище питань вимагає не лише пошуків нових джерел, а й застосування в дослідницькій роботі нових категорій та понять, що лише починають утверджуватися в сучасному українознавстві і завдячують своїм виникненням літературознавству, культурології, наукознавству, історіософії. Серед них слід назвати передусім поняття про стилі історіографії, культурно-історичну типологію наукових знань, історичні образи науки та деякі інші, притаманні сучасній постнекласичній науці з її тенденцією до гуманізації раціонального мислення^І.

Особливе місце в процесі вивчення української історіографії посідає теорія національного Відродження, покликана відобразити специфіку та загальні закономірності історичного розвитку так званих "недержавних" народів Європи протягом останніх двох століть. Вона дозволяє скласти загальне уявлення про особливості взаємодії історичних знань з громадсько-політичною думкою, іншими гуманітарними науками, умови розвитку історіографії, національну приналежність окремих істориків та їхніх творів. Водночас без спеціального дослідження української історіографії зазначеного періоду неможливо зрозуміти особливості процесу національного Відродження, осо-

^І Степин В.С. От классической к постнеклассической науке /изменение оснований и ценностных ориентаций/ // Ценностные аспекты развития науки. М., 1990. С.152-166.

бливо на його початковому етапі.

Мета і завдання роботи. З урахуванням актуальності, стану наукового вивчення теми, наявних джерел і літератури автор поставив перед собою мету здійснити комплексне дослідження української історіографії другої половини ХУІІ - середини ХІХ ст. в контексті національного Відродження. У зв'язку з цим визначені завдання:

- заповнити окремі фактичні прогалини в процесі розвитку українського історіографічного процесу зазначеного періоду;
- з'ясувати основні тенденції, напрями та особливості розвитку української історіографії;
- дослідити зміну уявлень істориків України про головні завдання, предмет, джерельну основу, тематику і жанри історичних праць;
- дати оцінку творчої діяльності найвідоміших для свого часу істориків України, визначити місце їхніх праць у процесі становлення української історичної науки;
- простежити зв'язок української історіографії з іншими українознавчими дисциплінами, суспільно-політичною думкою та художньою літературою, розвитком національної самосвідомості в суспільстві.

Методологічну основу дисертації складають загальновизнані принципи історизму та об'єктивності, до яких прагне кожен дослідник. У роботі застосовувалися описовий, порівняльно-історичний та системний методи. Автор враховував сучасні досягнення гуманітарних наук, зв'язані з визнанням паралельного існування різних наукових парадигм, обумовлених конкретними соціокультурними чинниками, а також суб'єктивними рисами дослідника. Це дозволило відмовитися від багатьох застарілих у науковому відношенні оцінок та висновків, сприяло кращому розумінню епохи, усвідомленню органічності українського культурно-національного процесу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше

на монографічному рівні комплексно досліджується становлення української історіографії на початковому етапі національного Відродження, зокрема:

- до наукового обігу вводяться нові архівні документи і матеріали, а також публікації, що давно вже стали бібліографічною рідкістю; в роботі уточнюється авторство і час написання деяких історичних праць кінця ХУІІІ - початку ХІХ ст.;

- визначаються з урахуванням особливостей становлення національної самосвідомості, еволюції російсько-українських культурних взаємин основні періоди, течії та напрями розвитку української історіографії зазначеного періоду;

- підводяться підсумки вивчення найяскравішої пам'ятки української історичної думки кінця ХУІІІ - початку ХІХ ст. - "Історії Русів", конкретизуються та уточнюються деякі важливі елементи сформульованої в ній історичної концепції;

- по-новому, з урахуванням усього комплексу наявних джерел і літератури, висвітлюються історичні погляди Д.М.Бантиш-Каменського, І.І.Срезневського, М.А.Маркевича, А.О.Скальковського, визначаються місце і значення творчого доробку кожного з них в українському історіографічному та культурно-національному процесі;

- спростовуються деякі тенденційні, однобічні оцінки наукової спадщини істориків України кінця ХУІІІ - середини ХІХ ст.

На захист виносяться такі положення:

- після ліквідації політичної автономії українська історіографія залишалася олією з найбільш розвинених сфер культурного життя народу, перебуваючи у тісному взаємозв'язку з художньою літературою, суспільно-політичною думкою, народознавчими дисциплінами. При цьому соціокультурні функції історичних знань мали перевагу над пізнавальними, що в цілому відповідало актуальним потребам суспільного розвитку;

- поступальний розвиток української історіографії був зв'язаний з засвоєнням новітніх досягнень західноєвропейської науки та культури, розвитком краєзнавчих досліджень, подоланням станових та регіональних пережитків у свідомості авторів, здатністю до відображення органічної цілісності, спадкоємності та національної специфіки вітчизняного історичного процесу;

- концептуальну основу більшості праць з історії України визначали в основному суспільно-політичні та станові погляди їхніх авторів, а також актуальні потреби національного розвитку східнослов'янських народів;

- зміна уявлень про предмет і завдання досліджень з української історії відобразила особливості просвітницького та романтичного типів історизму, які згодом поступилися позитивістській методологією;

- найяскравішою пам'яткою української історичної думки початкового етапу національного Відродження стала "Історія Русів" невідомого автора, чия історіософська зрілість, досягнута коштом наукової достовірності, мала глибокий вплив на формування патріотичної концепції вітчизняної історії;

- одним з основоположників української історичної науки став російський історик Д.М.Бантиш-Каменський. Створена ним "Історія Малої Росії" може вважатися найвищим досягненням російського українознавства другої половини ХУІІІ - середини ХІХ ст.;

- формуванню романтичних уявлень про українське минуле в російському суспільстві значною мірою сприяла публікація історико-літературно-фольклорного збірника "Запорожская старина" І.І.Срезневського, хоча зазначена праця стоїть ближче до художньої літератури, аніж до історичної науки;

- спробою синтезу новітніх досягнень історичної науки з патріотичним почуттям і романтичною літературно-художньою стилістикою стала "Історія Малоросії" М.А.Маркевича, написана під помітним впливом "Історії Русів" невідомого автора. Полеміка, що роз-

горнулася навколо публікації М.А.Маркевича на початку 40-х років XIX ст., відобразила зміни в українсько-російських культурних стосунках, а також еволюцію методологічних засад в галузі історіографії:

- кроком уперед на шляху перетворення української романтичної історіографії на професійну науку стала творчість історика Запорозької Січі та гайдамацького руху А.О.Скальковського, науковий доробок якого в сфері українознавства довгий час не одержував об'єктивної оцінки з боку вітчизняних дослідників.

Джерельну основу дослідження складають публікації та рукописні матеріали відповідного періоду. До них належать авторські твори та редакції створених раніше текстів, метою яких було висвітлення історії України в цілому або окремих питань українського історичного процесу. За жанровими ознаками вони поділяються на цілісні нариси, монографії, статті, рецензії, навчальні посібники, археографічні та джерелознавчі публікації, рукописні історико-літературні збірники, політичні трактати, літописи, хроніки, генеалогічні таблиці. В дисертації використовувалися також публікації історико-географічного, етнографічного, мовознавчого та універсального змісту, фольклорні записи, твори художньої літератури.

Для характеристики наукового і культурного життя, в якому брали участь історики України, російсько-українських культурних взаємин, розвитку українознавчих зацікавлень в російському суспільстві великий інтерес має журнальна періодика, літературно-наукові альманахи, що друкувалися на території України та в російських столицях, документи і матеріали, зв'язані з життям і творчою діяльністю українських та російських учасників культурного процесу в Російській державі, спогади сучасників, записки мандрівників по Україні.

Рукописні джерела з обраної теми розпоршені по різних архі-

вах, з яких більша частина перебуває нині поза межами України. Лише в окремих випадках вони складають цілісні архівні зібрання. До них належать особисті фонди істориків Д.М.Бентіш-Каменського¹, М.А.Маркевича², А.О.Скальковського³, І.І.Срезневського⁴. Тому авторові доводилося вдаватися до самостійних археографічних пошуків, які провадилися у сховищах Російського державного історичного архіву, Інституту російської літератури /Пушкінського Дому/ Російської Академії наук, Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської Академії наук, Бібліотеки Російської Академії наук, Російської державної публічної бібліотеки ім.М.Є.Салтикова-Шчєдріна /Санкт—Петербург/, Російського державного архіву літератури і мистецтва, Російського державного військово-історичного архіву, рукописного відділу Російської державної бібліотеки /Москва/, Центрального державного історичного архіву України, Інституту рукописів Національної Бібліотеки України ім.В.І.Вернадського /Київ/, Харківської державної наукової бібліотеки ім.В.Г.Короленка та Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету, Центрального державного історичного архіву Литовської Республіки /Вільнюс/, рукописного відділу наукової бібліотеки Ягеллонського університету /Краків/.

Фонди перелічених вище установ неодноразово обстежувалися кількома поколіннями дослідників, зазнавали різних пертурбацій, інколи помітних втрат. Нові знахідки в них трапляються не часто. Авторові пощастило виявити окремі рукописні документи, які розширю-

¹ Санкт-Петербурзька філія Інституту російської історії Російської Академії наук. Ф.ІІ5, 179; Інститут російської літератури /Пушкінський Дім/ Російської Академії наук /далі - ІРЛІ/. Ф.339.

² ІРЛІ. Ф.448; Російська державна бібліотека. Ф.І52, 159.

³ Санкт-Петербурзька філія Інституту російської історії РАН. Ф.200; ІРЛІ. Ф.28І; Державний архів Одеської області. Ф.І47.

⁴ Російський державний архів літератури та мистецтва. Ф.436.

ють сучасні уявлення про рівень і напрями розвитку української історичної думки кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст.

В цілому джерельна база дисертаційного дослідження цілком достатня і достовірна для розкриття теми.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали та висновки можуть використовуватися при підготовці загальних та спеціальних курсів з історії, історіографії та джерелознавства України, написанні узагальнюючих праць зазначеної тематики, курсових і дипломних робіт.

Наукова апробація дисертації. Основні підсумки дослідження автор доповідав на ІУ Республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства /Київ, 1989 р./, науково-теоретичній конференції "Молодь і актуальні проблеми історичної науки" /Чернівці, 1989 р./, науково-теоретичній конференції "Українська культура: історія і сучасність" /Харків, 1990 р./, республіканській науково-теоретичній конференції "Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму" /Запоріжжя, 1991 р./, Всеукраїнській науковій конференції "Історія та археологія Слобідської України" /Харків, 1992 р./, міжрегіональній науково-практичній конференції "Регіони в незалежній Україні: пошук стратегії оптимального розвитку" /Харків, 1994 р./, ІІ /Львів, 1993 р./ та ІІІ /Харків, 1996 р./ Міжнародних конгресів українців, Всеукраїнській науковій конференції "Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи" /Харків, 1995 р./, Всеукраїнській науково-освітній конференції "Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції: До 150-річчя створення та діяльності /м.Переяслав-Хмельницький, 1996 р./.

П. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Робота складається з вступу, п'яти розділів, висновків і додатків /посилань, списку джерел і літератури/.

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, визначається об'єкт дослідження, його хронологічні та територіальні рамки, аналізується стан наукового дослідження теми, джерельна основа праці, формулюються мета і завдання роботи, її методологічна основа, наукова новизна та практичне значення, подаються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі - "Історіографія історії України другої половини ХУІІІ - першої чверті ХІХ ст." - йдеться про місце і роль української історіографії на початковій стадії формування національної культури, зміну уявлень про предмет і завдання дослідження українського минулого. Розділ складається з двох параграфів.

Перший параграф розділу - "Початки українського Відродження" - присвячений висвітленню історичних умов, у яких відбувалися зародження і розвиток національної самосвідомості та культури; характеризується розвиток українсько-російських культурних взаємин, визначаються і характеризуються основні етапи процесу національного Відродження.

До вивчення історії України другої половини ХУІІІ - початку ХІХ ст. автор підходить з урахуванням концепції модернізації, зв'язаної з переходом від феодального, середньовічного до капіталістичного, індустріального ладу. Для України модернізація суспільного життя відбувалася одночасно з його уніфікацією за загальноімперськими зразками, ліквідацією політичної автономії, відповідними змінами у соціальній структурі, правовій системі, культурі суспільства. Тісне переплетіння процесів, що виникли внаслідок занепаду старої, козацької України та змін у суспільному житті стало

однією з головних особливостей українського національного Відродження, характерною, зрештою, для перехідної епохи.

Становлення української національної культури було зв'язане з виникненням народознавчих наукових дисциплін, зростанням уваги до фольклорно-етнографічної проблематики, розвитком світської літературної мови. При цьому необхідно взяти до уваги, що Російська імперія, зорієнтована у своєму розвитку на західноєвропейську модель цивілізації, не мала виразного мононаціонального характеру. Ставлення царського уряду, російського суспільства до України визначалося спочатку політичними, соціальними та конфесійними чинниками, спільністю давньоруської історико-культурної спадщини, а також властивими для середньовіччя уявленнями про слов'янську та загально-руську спільність православних народів. Поняття "русского" було тожним сучасному поняттю "східнослов'янського" і не заперечувало визнання етнічних відмінностей між українцями та росіянами. Вказана обставина зумовлювала існування подвійної, не взаємовиключної лояльності місцевої еліти, поєднання в її свідомості загальнодержавного та місцевого патріотизму, білінгвізму, відчутті подвійної національної приналежності.

З урахуванням особливостей суспільно-політичного, культурного розвитку українського суспільства в дисертації визначається періодизація національного Відродження:

1. друга половина 60-х – 80-х роки ХУІІІ ст.: поширення ідей просвітництва в українській культурі. Перші спроби запровадження нових освітніх та наукових інституцій на українських землях. Зростання ролі Москви та Санкт-Петербурга в дальшому розвитку української культури. Зародження та розвиток вітчизняного українознавства. Публікації перших українознавчих праць /В.Г.Рубан, О.А.Безбородько, Г.Калиновський/;

2. 90-і роки ХУІІІ – початок ХІХ ст. Пожвавлення культурного життя в Україні, зростання в ньому впливу дворянських маєткових осередків, громадських і науково-літературних об'єднань. Відкрит-

тя першого на Наддніпрянщині університету в Харкові. Перші прояви романтичних впливів в українській культурі. Розвиток вітчизняного мовознавства, етнографії та фольклористики /О.Павловський, Я.Маркович, М.Антоновський та ін./. Перші видання україномовних літературних творів /А.Головатий, І.Котляревський/. Початок освоєння української тематики російською художньою літературою /В.Ізмайлов, П.Шаліков та ін./;

3. друге десятиріччя – середина 20-х років XIX ст. Розширення географії міських центрів культурного розвитку України за рахунок Полтави, Одеси, Ніжина. Виникнення журналістики, організованих форм наукової діяльності в Україні /Харків/. Перші постановки українських за мовою та сюжетом п'єс /О.Шаховський, І.Котляревський, В.Гоголь/ на театральних сценах Санкт-Петербурга, Полтави, поміщицьких театрів. Перші публікації узагальнюючих досліджень з українського мовознавства /О.Павловський/, фольклористики /М.Цертелев/, історіографії /Д.М.Бантиш-Каменський/. Зростання популярності української теми в російській художній літературі /В.Т.Наріжний, Ф. Глінка, К.Рилєєв/.

В ході українського національного Відродження відчуття неминучої загибелі вітчизняної культури, ностальгії по часах колишньої слави поєднувалося з просвітницькою критикою архаїчних рис у минулому і сучасному житті народу.

Головним системостворчим фактором формування і розвитку національної культури став ідеалізований образ "маловничої України", утворений спільними зусиллями українських та російських авторів і митців, який відіграв активну роль у формуванні не лише української, а й російської національної самосвідомості.

Автор вважає, що в другій половині XVIII – на початку XIX ст. українське суспільство, попри негативні впливи централізаторської діяльності царського уряду, продовжувало зберігати відчуття спадкоємності історичних епох і необхідний для поступального культур-

ного розвитку потенціал.

Другий параграф розділу – "Збирання та вивчення історичної спадщини" – присвячений аналізу української історіографії другої половини ХУІІІ – першої чверті ХІХ ст.

Умови для її розвитку після втрати політичної автономії залишалися складними. Вони визначалися відсутністю повноцінної системи збереження, нагромадження та передачі інформації з історії України, яка б включала в себе організовані наукові та громадські осередки, мережу архівів, бібліотек та видавництв. Український історіографічний процес продовжувався, головним чином, зусиллями окремих аматорів-ентузіастів, позбавлених належної підтримки з боку держави та суспільства, котрі не могли задовольнити постійно зростаючого попиту на літературу з української історії.

Розвиток української історіографії до середини 20-х років ХІХ ст. відбувався під переважним впливом естетики Просвітництва з властивими для неї орієнтацією на античні літературні зразки, моралізаторством, визнанням пріоритету правової свідомості над релігійною, загальнолюдських цінностей над національними, раціонального начала над емоційним тощо.

В залежності від станових інтересів, політичних поглядів, історики України виступали з автономістських або великодержавних позицій.

Автономістська концепція української історії функціонувала в рамках уявлень про загальноросійський історичний процес. Вона включала в себе схему окремого етногенезу, найчастіше "козарського" або "скіфо-слов'янського", обґрунтування прав свого народу на давньоруську історико-культурну спадщину, легітимності стародавніх прав і привілеїв місцевої еліти, добровільного характеру приєднання України до Росії та твердження про договірно-правову основу цього союзу. В другій половині ХУІІІ – на початку ХІХ ст. автономістська концепція історії України існувала щонайменше у двох варіантах:

козацькому, який знайшов втілення у працях П.Симоновського, С.Ді-
вовича, численних редакціях "Короткого опису Малої Росії" та шля-
хетському, представленому передусім працями Г.А.Полетики. Кожен
з них відбивав претензії зазначених станів на панівне місце в
суспільстві.

Автономістській схемі української історії протистояла велико-
державна, що заперечувала окремішність українського історичного
процесу, доводила його приналежність до загальноросійського, а
своєю гострою критикою козацької державності наближалася до шляхет-
ської історіографії. Представниками великодержавної історіографії
історії України в другій половині ХУІІІ - на початку ХІХ ст. висту-
пали Г.Ф.Міллер, І.М.Болтін, О.Ф.Шафонський, О.І.Рігельман, С.За-
рульський, М.Є.Марков.

В кінці ХУІІІ - на початку ХІХ ст. відбувається деяке зближення
козацької схеми вітчизняної історії з шляхетською, що знайшло ві-
дображення в творчості Т.Калинського, В.Г.Полетики, деяких інших
істориків та ідеологів українського дворянства.

З кінця ХУІІІ ст. дедалі помітнішим стає вплив на українську
історичну думку етнографії, мовознавства, славістики, західноєв-
ропейського українознавства. Свідченням поступального розвитку
вітчизняної історіографії стали праці Я.М.Марковича, М.І.Антонов-
ського, М.Ф.Берлинського, невідомого автора статей з історії Ук-
раїни, надрукованих у словнику М.М.Яновського, котрі довгий час
приписувалися В.Я.Ломиковському.

Помітний вплив на розвиток української археології та джерел-
ознавства мала діяльність Ф.Й.Туманського, М.М.Бантиш-Каменсько-
го, А.І.Чепи.

Пожвавлення громадського і культурного життя в Росії і на Ук-
раїні, що спостерігалось у другому десятиріччі ХІХ ст., мало бла-
готворний вплив на українську історіографію. Одним з центрів її
подальшого розвитку став Харків з його університетським науковим
та видавничим осередком. На сторінках харківської журнальної пе-

ріодики друкувалися праці дослідників з інших регіонів України, популяризувалися новітні досягнення західноєвропейського українознавства, відбувалися дискусії з окремих питань історії України.

Впливовим чинником розвитку української історіографії зазначеного періоду виступала художня література, що починала засвоювати та розробляти сюжети з українського минулого /В.Т.Наріжний, Ф.Глінка, П.П.Гулак-Артемівський, І.П.Котляревський, М.І.Гнідич/.

Позитивні зміни в процесі розвитку української історіографії привели до написання багатотомних узагальнюючих досліджень, що належали Д.М.Бантиш-Каменському та О.І.Мартосу. Але в цілому в другій половині XVIII - першій чверті XIX ст. спостерігалось відставання української історіографії від зростаючих суспільних потреб.

У другому розділі - "Історія Русів" та її місце в українській історіографії" - досліджується одна з найцікавіших пам'яток української історичної думки, створена невідомим автором орієнтовно наприкінці XVIII - на початку XIX ст.

"Історія Русів" розглядається в контексті козацької автономістської течії вітчизняної історіографії, що розвивалася в боротьбі з шляхетською та великодержавною концепціями історії України.

Аналіз поглядів автора "Історії Русів" на найдавніші епохи вітчизняної історії дає підстави говорити про застарілість і навіть певну архаїчність висловлених ним положень щодо українського етногенезу, походження назви козацтва, минулого Київської Русі. Обґрунтовуючи і полемічно загострюючи свої погляди, невідомий історик не зупинявся перел довірливою етимологізацією, замовчуванням одних і перекрученням інших фактів, добре відомих історикам України.

Водночас твір визначає історіософська зрілість, яке могла бу-

ти лише наслідком тривалих роздумів над історичною долею свого народу.

Автор розумів і обґрунтовував цілісний характер і безперервність українського історичного процесу, усвідомлюючи складність геополітичного становища України, альтернативність її зовнішньополітичного вибору. Заслугою автора "Історії Русів" слід вважати також: розуміння єдності різних регіонів української етнічної території, увагу до археологічних пам'яток, інтерес до слов'янознавчої проблематики.

У роботі зроблено висновок про ідейну близькість автора "Історії Русів" до таких дослідників і письменників кінця ХУІІ – початку ХІХ ст., як Т.Калицький, В.Т.Наріжний, О.І.Мартос, В.В.Капніст, автор українознавчих статей у словнику М.М.Яновського. У той же час немає достатніх підстав для того, щоб приписувати авторство твору Г.А.Полатиці.

Апологія вітчизняного минулого, зображеного в жанрі героїчної епопеї, набула в "Історії Русів" ознак національного історичного міфу, який задовольняв патріотичні почуття суспільства і став основою для формування української національної ідеї.

В третьому розділі – "Д.М.Бантиш-Каменський як історик України" – йдеться про творчу спадщину відомого російського вченого і письменника, залишену ним в галузі історіографії історії України.

Формування історичних поглядів Д.М.Бантиш-Каменського відбувалося в середовищі освічених російських чиновників, вельмож та учених катерининської доби, ідеологом яких виступав на початку ХІХ ст. М.М.Карамзін. Категорії правового суспільства, просвіченого абсолютизму, російського державного патріотизму мали вирішальний вплив на світогляд Д.М.Бантиш-Каменського, у той час, як його творча манера несла на собі відбиток російського сентименталізму.

Як історик України, Д.М.Бантиш-Каменський стояв в одному ря-

ду з тими російськими чиновниками, поміщиками, які, потрапляючи в Україну, цікавилися її минулим і сучасним, створюючи праці народо- і краєзнавчої тематики. У своїй роботі він продовжував традиції, започатковані ранніми працями Г.Ф.Міллера, дослідженнями О.І.Рігельмана. Водночас він виявляв розуміння окремих постулатів автономістської концепції української історії, що відбулося не без особистого впливу таких знавців вітчизняної старовини, патріотів своєї Батьківщини, як І.П.Котляревський, В.В.Капніст, А.І.Чепа.

Створена Д.М.Бантиш-Каменським протягом 1816 – початку 20-х років XIX ст. багатотомна "Історія Малої Росії" стала новим словом в історичній науці. Вона охоплювала період з найдавніших часів до середини 60-х років XVIII ст. і за своїм обсягом, новизною та достовірністю історичних фактів не мала рівних у тогочасному російському українознавстві.

У висвітленні українського минулого Д.М.Бантиш-Каменський пішов по шляху синтезу козацької, шляхетської та великодержавної історіографії. Комбінація зазначених компонентів у системі поглядів дослідника була різною при описанні ним окремих періодів історії України. Там, де автономістські ідеї входили в суперечність з великодержавними, автор без вагань ставав на бік останніх. Разом з тим, професійна чесність, доброзичливість по відношенню до українського народу дозволили Д.М.Бантиш-Каменському уникнути тенденційної упередженості деяких своїх попередників.

В процесі роботи над вивченням української історії відбувалися зміни в поглядах Д.М.Бантиш-Каменського на предмет свого дослідження. Віддавши належне традиційній військово-політичній тематиці у першому виданні своєї книги, історик надалі розширював матеріал, присвячений соціально-економічній, фольклорно-етнографічній, історико-географічній проблематиці. Проте концептуальна основа "Історії Малої Росії" залишалася в цілому стабільною.

Загалом, праці Д.М.Бантиш-Каменського в історії України зна-

менували собою перехід від белетризованої та політизованої історичної літератури до наукової історіографії.

Четвертий розділ - "Романтична історіографія історії України /20-ті - початок 40-х років XIX ст./" - складається з трьох параграфів.

У першому параграфі - "Загальні умови та особливості розвитку" - йдеться про завершення тривалого процесу інтеграції більшої частини українських земель до Російської імперії, нові явища в культурному житті у державі та зміни у російсько-українських взаєминах, викликані потребами національного будівництва кожного з названих східнослов'янських народів.

Ліквідація залишків козацької епохи в житті українського суспільства супроводжувалася активізацією культурного процесу в окремих українських містах, зв'язаного з розгортанням мережі наукових, освітніх закладів, видавництв, театрів, розвитком місцевої періодики, виникненням народознавчих літературно-наукових гуртків.

Українська тематика здобула широку популярність в освіченому суспільстві Російської імперії, виступаючи впливовим чинником формування романтичної культури. Важливе місце в розвитку останньої займала історіографія, яка відрізнялася від просвітницької історичної літератури своєю орієнтацією на етнічні особливості історичного процесу, увагою до життя демократичних верств суспільства, його жанровими особливостями праць.

Переорієнтація істориків України з соціально-політичної проблематики на фольклорно-етнографічну сприяла виявленню національної своєрідності українського історичного процесу. Зростання національної самосвідомості українських авторів викликало полеміку між ними та російськими істориками в оцінці окремих проблем українського минулого, співвідношенні історичного розвитку обох народів.

В другому параграфі розділу - "'Запорожская старина" і її сус-

зневського" – здійснено історіографічний та джерелознавчий аналіз історико-фольклорно-літературного збірника, створеного харківськими романтиками на чолі з І.І.Срезневським і опублікованого в 30-х роках XIX ст.

"Запорожская старина" стала першою спробою створення нової, цілісної картини українського минулого на основі фольклорних джерел та стилізованих під них текстів. Усна народна творчість підказала творцям пам'ятки основну історичну проблематику, вибір сюжетів та персонажів минулого, оцінку окремих історичних епох.

І.І.Срезневський розширив регіональні, соціальні та жанрові межі української історіографії, ввів до неї героїв українського фольклору. При цьому він поставив окремі, важливі і перспективні в науковому відношенні проблеми, пов'язані з початком існування запорозького козацтва, оцінкою історичної ролі гайдамаків тощо. Початкуючи народознавчі піддав гострій критиці козацьких та дворянських істориків України з погляду романтичної історіографії.

Поєднання в "Запорожской старине" фольклорних текстів з літописними, відсутність наукової методики в їхньому опрацюванні, орієнтація на художню літературу в дусі Вальтера Скотта привели І.І.Срезневського до белетризації української історії. Літературна основа багатьох текстів укладеної ним збірки знайшла відображення у вигаданих персонажах та подіях українського минулого, описаних у відповідності з смаками масового читача. В дисертації робиться висновок про те, що поряд з оригінальними археографічними публікаціями, в "Запорожской старине" вміщені авторські редакції пам'яток української історичної думки.

Фольклоризація і белетризація української історії, здійснена І.І.Срезневським, відповідала уявленням романтиків про те, як саме потрібно було описувати минуле свого народу. В цьому поля-

гає секрет великого впливу "Запорожской старини" на формування української національної культури. Вона сприяла популяризації української історичної тематики в колах російської інтелігенції, хоча і була позбавлена історіософської зрілості "Історії Русів" та наукової достовірності "Історії Малої Росії" Д.М.Бантиш-Каменського.

Третій параграф розділу - "'Історія Малоросії" М.А.Маркевича" - присвячено характеристиці раннього етапу народознавчої та історіографічної творчості відомого українського письменника і дослідника, автора п'ятитомної "Історії Малоросії" М.А.Маркевича, опублікованої на початку 40-х років XIX ст.

В дисертації простежується процес формування історичних поглядів дослідника, що прийшов до української історіографії через художню літературу, народознавство, збирання писемних пам'яток.

Створена М.А.Маркевичем "Історія Малоросії" стала яскравим втіленням романтичного історизму, спробою синтезу патріотичної експресії з художньою образністю та науковою об'єктивністю. Поклавши в основу своєї книги історичну концепцію "Історії Русів", М.А.Маркевич доповнював і вдосконалював її за допомогою великої кількості архівних джерел та новітньої літератури.

На відміну від багатьох своїх попередників, М.А.Маркевич добре розумів національну своєрідність українського історичного процесу. У своїй творчості він звертався не лише до соціально-політичних питань, а й фольклору, етнографії, історії масових народних рухів. Історик утверджував думку про безперервність і окремішність українського історичного процесу, сприяючи виникненню ідеалізованої картини вітчизняного минулого. Разом з тим, автономістські переконання автора поступалися місцем офіційній імперській ідеології, коли він описував історію України, починаючи з гетьманства І.С.Мазепи і при цьому обґрунтовував та виправдовував скасування царським урядом української автономії. Суперечливість

позиції М.А.Маркевича знаходить пояснення як в цензурних умовах, так і подвійній природі соціальної та етнічної самосвідомості історика, що належав до верхівки суспільства.

"Історія Малоросії" завершувала собою епоху панування козацької патріотичної історіографії історії України, на зміну якій уже йшла позитивістсько-народницька історична наука. Дискусія, яка розгорнулася в російському суспільстві навколо праці М.А.Маркевича, засвідчила наростання суперечностей між російськими та українськими інтелектуалами в оцінці спільної історичної спадщини. Водночас вона висвітлила нагальну потребу оновлення вітчизняної історіографії, зміни її методологічних та методичних орієнтирів.

У п'ятому розділі – "А.О.Скальковський як історик України" – йдеться про творчу діяльність відомого одеського дослідника в галузі української історіографії наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст.

Короткий огляд життєвого шляху А.О.Скальковського, написаний, в основному, на матеріалах його особистого архіву, свідчить, що князькі уподобання і творчі інтереси майбутнього вченого формувалися під перехресним впливом польського та російського культурного і громадського життя. Лише після переїзду до Одеси в кінці 20-х років XIX ст. А.О.Скальковський звернувся до місцевої історії, усної народної творчості та побуту населення краю. Знайдена ним під час археографічної подорожі частина архіву Запорозької Січі спонукала дослідника зайнятися вивченням історії запорозького козацтва. Опубліковані на початку 40-х років XIX ст. праці А.О.Скальковського, включаючи й "Історію Нової Січі або останнього Коша Запорозького" – першу в російському українознавстві монографію відповідної тематики, стали помітним кроком уперед у вивченні історії Запоріжжя, подоланні негативних стереотипів щодо запорозь-

ких козаків в офіційній історіографії. Розроблена істориком концепція Запорозької Січі як лицарського військово-релігійного ордену увібрала в себе тогочасні досягнення романтичної історіографії і була спрямована на утвердження позитивного образу запорожців в очах громадськості. Автор постійно поглиблював її, працюючи над вивченням архівних матеріалів.

Дослідження січового архіву, розвиток краєзнавчих інтересів А.О.Скальковського привели його до вивчення історії гайдамацького руху на Правобережній Україні другої половини ХУІІІ ст., козацько-селянського повстання 1768 р., відомого під назвою Коліївщини. Характер письмових джерел, серед яких переважали спогади шляхетських очевидців зазначених подій, а також прагнення до подальшої реабілітації Запорозької Січі дали підставу історикові для негативної оцінки гайдамаччини, що викликало гостру реакцію в середовищі української інтелігенції. Згодом, повернувшись до історії Коліївщини через кілька десятиріч, А.О.Скальковський переглянув свої колишні висновки і показав об'єктивні причини, що зумовили причини і характер народного руху.

А.О.Скальковський починав свою творчу діяльність під впливом романтизму, проте у своїх працях з історії України орієнтувався на здобутки сучасної йому історичної науки, сприяючи тим самим професіоналізації української історіографії, засвоєнню нею елементів позитивістської методології.

У заклученні узагальнено основні підсумки проведеного дослідження. Підкреслено, що друга половина ХУІІІ - середина ХІХ ст. може вважатися періодом поступального розвитку української історіографії, яка, перетворюючись на професійну науку, водночас відігравала важливу роль в ході формування української національної самосвідомості та культури.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях автора:

Монографії

1. "Поема вольного народу" /"Історія Русів" та її місце в українській історіографії/. - Харків: Основа, 1996. - II7 с.

2. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження /друга половина ХУІІІ - середина ХІХ ст./. - Харків: Основа, 1996. - 376 с.

Брошури

3. Українське національно-культурне Відродження /кінець ХУІІІ - перша половина ХІХ ст./: Програма спеціального курсу для студентів. - Харків: Вид. Харк. держ. ун-ту, 1992. - 15 с.

Статті, тези доповідей та повідомлень,

що мають пріоритетне значення

4. Рец. на кн.: Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич: 1804 - 1860. - Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1987. - 286 с. // Вопросы истории. 1988. №10. С.170-171 /у співавторстві/.

5. Дивчення історії України в Харкові в першій половині ХІХ ст. // ІУ Республік. наук. конфер. з істор.краєзнавства. Тези доп. і повід. К., 1989. С.17-18 /у співавторстві/.

6. "История Русов" та Д.М.Бантиш-Каменський // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: Тез. общ.-полит. чтений, посвящен. 70-летию комсомола Украины. К., 1989. С.284-285.

7. Д.М.Бантиш-Каменський // Український історичний журнал. 1990. №4. С.88-94; №9. С.72-80.

8. Деякі особливості українсько-російських культурних зв'я-

зків першої половини XIX ст. // Українська культура: історія і сучасність. М-ли наук.-теор.конфер. проф.-викл. складу і студентів. Х., 1990. С.32-33.

9. Історіографія історії України першої половини XIX ст. в культурно-національному контексті /до постановки проблеми/ // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. М-ли Республік. наук.-теор.конфер. К.-Запоріжжя, 1991. С.53-55.

10. Рец.на кн.:Kozak S. Ukrainscy spiskowscy i mesjanisci: Bractwo Cyryla i Metodego. - Warszawa: Wyd.PAX, 1990. -284 s.

// Вопросы истории. 1991. №9-10. С.244-246.

11. Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период /1805-1917 гг./ // Вестн.Харьк. ун-та. 1991. №357. Вып.24. С.24-37 /у співавторстві/.

12. А.О.Скальковський як історик гайдамаччини // Вестн. Харьк.ун-та. 1992. №363. Вып.26. С.113-125.

13. Рукописна "История Малой России" Д.М.Бантиш-Каменського // Київська старовина. 1992. №5. С.65-67.

14. М.І. Костомаров в Харкові: біля джерел романтичної історіографії історії України // История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конфер., посвящ. 90-летию XII Археологического съезда. Харьков, 1992. С.44-45.

15. Рец.на кн.:Sounders D. Russia in the Age of reaction and reform: 1801 - 1881. - London-New York, 1993. -386 p. // Вопросы истории. 1993. №10. С.188-189 /у співавторстві/.

16. "Історія Русів" у російській цензурі /50-і роки XIX ст./ // Наук. зап. каф. українознавства Харків. ун-ту. 1994. Вип.І. С.4-10.

17. "Україна", "Малоросія", "Русь", "Росія" в російській історіографії історії України кінця XVIII - першої чверті XIX ст. // Духовна культура, етнос, традиції населення історико-географічних

регіонів України та засоби їхнього виявлення в сучасних умовах: Тези доп. та повід. міжрегіон. наук.-практ. конфер. Харків, 1994. С.104-106.

18. Український національний рух у Харкові ХІХ - на початку ХХ ст. // Слово і час. 1993. №10. С.14-20.

19. До проблеми українсько-російських культурних взаємин періоду національного Відродження /перша половина ХІХ ст./ // Другий міжнародний конгрес українців. Доп. і повід. Історія. Ч.І. Львів, 1994. С.131-133.

20. Герой Малої Росії /образ Богдана Хмельницького в працях українських та російських авторів ХУІІІ - першої половини ХІХ ст./ // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність. М-ли наук. конфер. Харків, 1995. С.36-37.

21. Історіографія історії України доби національного Відродження /кінець ХУІІІ - перша половина ХІХ ст./ // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. М-ли Всеукр. наук. конфер. Харків, 1995. С.219-224.

22. "Росія", "Малоросія", "Україна" в російській історіографії другої половини ХУІІІ - 20-х років ХІХ ст. // Збірн. Харк. істор.-філол. т-ва. Нова серія. 1995. Т.5. С.3-16.

23. "Історія Русів" і "Книга буття українського народу" // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. До 150-річчя створення та діяльності. М-ли Всеукр. наук.-освітн. конфер. К., 1996. С.49-51.

24. "Історія Русів": час збирати каміння // Культура України: Зб.ст. Харків, 1996. С.21-43.

25. О.І.Мартос та його "Історія України і козаків" // Актуальні проблеми історії та права України: Зб. наук.праць. Харків, 1996. С.53-64.

АННОТАЦИЯ

Кравченко В.В. Украинская историография эпохи национального Возрождения (вторая половина XVIII – середина XIX вв.) (Рукопись 525 с.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Харьковский государственный университет. Харьков, 1996.

Защищается диссертация, основные положения которой изложены в 25 научных работах. В них содержится комплексная характеристика процесса становления украинской историографии, гносеологических и социокультурных функций исторических знаний в системе национальной культуры на начальном этапе ее формирования. Установлены основные периоды, которые прошла украинская историография по пути превращения в науку, определен вклад в ее развитие наиболее известных историков названного периода.

Kravchenko V.V. Ukrainian historiography of the national Revival (the second half of the XVIII century – the middle of the XIX century). The thesis for a doctor's degree of historical sciences of speciality 07.00.06 – historiography, source studies and special historical subjects. Kharkov State University. Kharkov, 1996.

The thesis that is under defence has main principles in 25 scientific works. They contain a complex characteristic of the process of formation of Ukrainian historiography, gnosiological and socio-cultural functions of historical literature in the system of national culture at the primary stage of its formation. The main periods, which Ukrainian historiography passed on the course of its turning into a science were established.

The contribution of the most famous historians of the pointed period was determined.

Ключові слова: Україна, Росія, історіографія, нація, культура.

Книжка: "История Украины" (1901 г.)
Издатель: "Украинская Академия Наук"
С. 104-106.

История Украины (1901 г.)

Книжка: "История Украины" (1901 г.)
Издатель: "Украинская Академия Наук"
С. 104-106.

Книжка: "История Украины" (1901 г.)
Издатель: "Украинская Академия Наук"
С. 104-106.

Книжка: "История Украины" (1901 г.)
Издатель: "Украинская Академия Наук"
С. 104-106.

Книжка: "История Украины" (1901 г.)
Издатель: "Украинская Академия Наук"
С. 104-106.

Книжка: "История Украины" (1901 г.)
Издатель: "Украинская Академия Наук"
С. 104-106.

Фирма "ника",
пр. Московский, 247.
Зак. N 24, тир. 100 экз.

435075

AB 37.071